

TOMO ŽALAC

Rad na istraživanju povijesti školstva i prosvjete u Hrvatskoj u doba drugoga svjetskog rata

U ranijem prilogu¹ upoznao sam čitaoce s programom rada i nekim osnovnim razlozima, namjerama i pristupom u pisanju sinteze povijesti školstva i pedagogije u Hrvatskoj (u pet knjiga) od najstarijeg razdoblja hrvatske povijesti, tj. prve pismenosti i prosvjete, do danas. Kao što je rečeno, IV knjiga prikazala bi školstvo i prosvjetu u doba II svjetskog rata: život i rad škola i prosvjete uopće u uvjetima okupacije, i školski i prosvjetni rad u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji, na čijoj se idejnoj osnovici i praktičnim ostvarenjima još u toku rata izgrađivao današnji odgojno-obrazovni sustav u našoj zemlji.

Koliko god je oblast školstva i prosvjete toga doba obogaćena povijesnom literaturom, više publicistikom nego historiografijom, što se uglavnom odnosi na školstvo i prosvjetu na oslobođenim teritorijima, cjelovitog prikaza prosvjetnoga i školskog života — ni na anektiranim i okupiranim teritorijima, ni na oslobođenim i velikim pojasevima poluoslobođenih teritorija u uvjetima rata, okupacije i oslobodilačke borbe — dosad nemamo. Kao što se bez sinhroniziranog pristupa i cjelovitog prikaza NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj — ne ograničavajući je ni historijski ni geografski — ne može potpuno shvatiti njezin razvitak, širina i intenzitet, i to da je na ovome tlu još u toku rata izgrađena i postojala nova državna tvorevina sa svim atributima državnog, političkog i organiziranog novoga društvenog života, tako se ne može shvatiti, u svojoj širini, ni ideološka, ljudska i materijalna angažiranost u otporu i borbi protiv fašizacije, okupacije i ustaške vladavine putem škole i raznih oblika odgoja u svim krajevima Hrvatske. Bez takvog pristupa i povijesnog tumačenja ne može se shvatiti kako je bilo moguće provesti sve organizacione, kadrovske, programske, materijalne i druge pripreme u prosvjetnim organima NOO-a, od najnižih do najviših — da bi se odmah nakon oslobođenja zemlje, bez posebnih teškoća, nastavilo s radom u duhu narodnooslobodilačkog pokreta u svim školama i drugim obrazovnim i prosvjetnim institucijama. Pri tom, također, treba imati na umu ono novo, progresivno, socijalističko, što se radalo i ostvarivalo u oblasti od-

Kratice: NP — Narodna prosvjeta; PR — Pedagoški rad; ŠN — Školske novine; ŠOUNR — Škola i odgoj u narodnoj revoluciji; ZSL — Za slobodu — učitelji, nastavnici i profesori Hrvatske poginuli u NOR-u.

¹ *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1974, 165–168.

goja i obrazovanja, kao integralni dio društvenih revolucionarnih zbivanja i kontinuiranog kretanja još od predrevolucionarnog razdoblja, nosioce toga novoga, idejne i druge odlučujuće društvene faktore.

Na tim osnovnim koncepcijama razrađen je i plan istraživanja i obrade povijesne građe školstva i prosvjete iz toga, vremenski relativno kratkog, ali za hrvatski narod i narode Jugoslavije u cjelini značajnog razdoblja II svjetskog rata, kad je sukob interesa, ideja i ideologija bio naročito izražen i konkretiziran u materijalnoj, političkoj i duhovnoj sferi uopće.

U prvom dijelu knjige obradilo bi se školstvo i prosvjeta u uvjetima okupirane i podijeljene Hrvatske, u prvom redu odgojno-obrazovna politika prosvjetnih vlasti NDH i mjere koje su se poduzimale u osnovnom školstvu, srednjim općeobrazovnim i stručnim školama, te ostalim obrazovnim institucijama i oblicima prosvjetnog života; kako se ta politika, kao specifičan oblik fašističke ideologije, odražavala u nastavnim planovima i programima, udžbenicima, u organizaciji čitavog odgojno-obrazovnog sustava, u prisilnim organizacijama učenika i omladine, koliko i što se u tom postiglo te u kojim se sve oblicima posredstvom škole pružao otpor tome i jačale antifašističke tendencije i organizirano djelovanje u redovima nastavnika, omladine i roditelja. Nadalje, prilike i specifična prosvjetna politika koja se provodila na anektiranom i okupiranom dijelu Dalmacije, otoka, Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre pod talijanskom okupacijom, a kasnije njemačkom. Još je neistražena i neobrađena prosvjetna politika i nastojanje Mađara na denacionalizaciji žilva u Međimurju i Baranji. Njemačka nacionalna manjina imala je poseban položaj u sjevernim krajevima Hrvatske gdje je još otprije djelovala profašistička organizacija Kulturbund, više politička nego kulturna, i gdje je za vrijeme rata radio velik broj predškolskih ustanova, njemačkih osnovnih i srednjih škola s posebnim Odljelom za njemačke škole pri Ministarstvu nastave NDH.

Drugi dio knjige o školstvu i prosvjeti u NOB-u i revoluciji odnosio bi se na prosvjetni rad u prvim partizanskim jedinicama, u narodu i žarištima ustanka, na otvaranje prvih partizanskih škola i drugih oblika organiziranog odgojno-obrazovnog djelovanja na oslobođenim područjima, te njihovu povezanost i utjecaj na prosvjetni život i rad na poluoslobođenim i okupiranim područjima. S razvitkom i učvršćenjem NOO-a, kao organa narodne vlasti, u njihovu su okviru djelovali prosvjetni organi, od općinskih i kotarskih do okružnih i oblasnih NOO-a i Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a, koji su ne samo rješavali mnoga organizaciona i kadrovska pitanja nego se i brinuli o osposobljavanju novog nastavničkog kadra na učiteljskim tečajevima, izrađivali nove nastavne planove i programe, početnice, udžbenike i priručnike u duhu NOP-a, održavali prosvjetna savjetovanja i pružali neposrednu pomoć u metodičko-didaktičkom radu nastavnika u školama, u analfabetskim tečajevima i drugim oblicima obrazovnog i prosvjetnog rada. U većim, novooslobođenim mjestima otvarane su i srednje općeobrazovne i stručne škole. Za djecu bez roditelja ili kojoj su roditelji bili u borbenim jedinicama otvarani su dječji i đački domovi. Odgojno-obrazovni nastavni rad organiziran je i u zbjezgovima našeg naroda u Africi i Italiji, a iz sjeverne Hrvatske čitave škole i domovi evakuirani su na oslobođena područja Mađarske i Vojvodine, gdje se i završilo školovanje u 1944/45. školskoj godini.

Rad s odraslima nije ostao samo na opismenjavanju, nego se nastavljao u kursovima, seminarima, općeobrazovnim i stručnim tečajevima koje su polazili članovi Partije, NOO-a, organizacija omladine, žena i drugi. Osim prvih domova kulture, u kojima se odvijao sav kulturni i prosvjetni život mjesta, kasnije su formirana i narodna sveučilišta. Pionirska organizacija imala je specifične oblike i sadržaje rada, u skladu s tadašnjim duhom vremena, prilikama i sredinama. Bogat kulturno-prosvjetni rad u svim operativnim i pozadinskim jedinicama NOV i POJ popraćen je izdavanjem biltena, novina, časopisa. Na okupirana područja, osim ilegalno štampanih letaka, informacija, brošura, dolazio je posebnim kanalima štampani materijal sa oslobođenih teritorija, gdje su pojedine anti-fašističke organizacije i NOO-i za svoje suradnike i simpatizere postojali zapravo legalno, a samo za neprijatelja ilegalno.

Cjelokupan školski i prosvjetni život u tim najtežim uvjetima rata i okupacije nužno je temeljitije i svestranije istražiti i obraditi kao sastavni dio oslobodilačke borbe i revolucije. Ono što je dosad učinjeno nije dovoljno, u najvećem je dijelu fragmentarno, memoarski i publicistički, što novim generacijama ne bi moglo dati potpunu i historijski vjernu sliku toga prijelomnog razdoblja našega političkog i društvenog života.

Kakvom povijesnom dokumentacijom iz toga doba i povijesnom literaturom u poslijeratnom razdoblju raspolažemo danas? Kad je rat završen, u zanosu i euforičnoj zahuktalosti sve su snage bačene na obnovu zemlje i neposredne nove zadatke. Nastojalo se zaboraviti sve što se proživjelo, pa se zanemarivalo i ono što je bilo dragocjeno kao povijesni dokument iz oslobodilačke borbe i revolucionarnih zahvata u našoj zemlji. Zbog nemarnosti i neorganiziranosti arhivskih institucija mnogo je toga nestalo u podrumima, na tavanima, u otpadu, a pojedinci su sve do danas zadržali mnoge vrijedne dokumente.

Zahvaljujući angažiranju pojedinih prosvjetnih radnika u nekadašnjem Ministarstvu prosvjete, u sindikalnim organizacijama povedena je akcija sakupljanja povijesne građe iz oblasti školstva i prosvjete, pa je 1947. godine u prostorijama starog Zagrebačkog velesajma priredena izložba školstva i prosvjete iz doba NOB-a s bogatom dokumentacijom iz života i rada partizanskih škola, tečajeva, s nastavnim planovima i programima, udžbenicima, priručnicima, pismenim radovima učenika i omladine, primjercima namještaja i pomagala iz škola toga doba, iz zbjegova itd. Počeli su se sređivati podaci o broju popaljenih školskih zgrada, o uništenom inventaru, o bibliotekama, o nestalim i poginulim učiteljima, nastavnicima i profesorima, o angažiranju, otporu i borbi prosvjetnih radnika protiv okupacije i fašizacije zemlje. Ta je izložbena dokumentacija osnovni fond povijesne građe za ovo razdoblje. Danas se nalazi u zbiricama Hrvatskog školskog muzeja i Pedagoškog arhiva u Zagrebu, a jedan dio u Muzeju narodne revolucije. Kasnije je osnivanjem zavičajnih muzeja i arhiva uspjelo prikupiti prilično opsežnu dokumentaciju, a nešto je sačuvano i u školama. Pojedini interesantni povijesni događaji evidentirani su u školskim spomenicima. Bogata povijesna dokumentacija o radu KPH u arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu jedan je od glavnih izvora za cjelovitu obradu školstva i prosvjete toga doba.

Institut je objavio Zbornik dokumenata ZAVNOH-a, u kojemu je 41 dokument Prosvjetnog odjela, o organizaciji školstva i prosvjetnog rada.² Dio dokumentacije nalazi se i u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, te u arhivima i institutima gradova Hrvatske.

Treba ipak upozoriti da sva ta dokumentacija može služiti samo kao osnova u obradi povijesnih činjenica, događaja, društveno-političkih pojava i kretanja, jer, bez obzira na to potječe li iz NOP-a ili iz neprijateljskih izvora, ratna je dokumentacija u kojoj mnogi brojčani podaci imaju propagandni cilj, pa daju sliku, ponekad i nerealnu, trenutnog stanja, ili su samo izraz želja i namjera. Iako je zbog kratke vremenske distance teško pisati povijest uopće, pa i povijest školstva, ipak je utoliko lakše provjeravati dokumentaciju, kritički je preispitati uz pomoć živih svjedoka i sudionika zbivanja. Baš zbog relativno kratke vremenske distance, to neće biti uistinu objektivna povijesna interpretacija, ali zato svakako cjelovita i obrađena dokumentacija, a to će biti bez sumnje vrijedan prilog općoj historiografiji toga ratnog doba.

Povijesna literatura koja će također poslužiti u ovom radu pretežno je, kako sam već napomenuo, publicističkog i memoarskog karaktera, a manje plod sistematskog i organiziranog istraživačkog rada. Publicistički radovi, koji se odnose na školstvo i prosvjetu u NOB u, pisani neposredno poslije rata, imaju prizvuk pobjedničkih izvještaja kojima je svrha da populariziraju NOB i revoluciju. Mnogo je manje onih što opisuju život i rad škole i prosvjetnih radnika u uvjetima okupacije. Ljudi su zazirali da o tome pišu, kao da je riječ o nečemu manje vrijednom, iako su mnogi na tom području pridonijeli općoj narodnoj borbi za oslobođenje i časno izdržali sva iskušenja.

Prvi napisi, koji su već imali karakter povijesnih osvrti i prikaza, objavljeni su u listu *Narodna prosvjeta*, koji se osim pedagoške teorije i prakse bavio pretežno pitanjem organizacije školstva i prosvjetnog rada u vezi s aktualnim problemima na terenu. Radovi, štampani u prvim brojevima, imaju i vrijednost dokumenata o razvitku našeg školstva i prosvjete.³ Ivo Frol piše o prosvjetnoj politici NOO-a i njihovih prosvjetnih organa, o ulozu prosvjetnih aktiva kao društvenih organa u brizi za školu i kulturno-prosvjetni život u svome mjestu, o 1 000 novih učitelja koji su završili učiteljske tečajeve, o novom odnosu nastavnika prema prosvjetnoj politici.⁴ Marin Franičević, glavni urednik lista, govori o nasljeđu iz prošlosti, iznoseći statističke podatke iz prijeratnog doba i o tome što je učinjeno u toku rata. Prikazuje razredne odbore kao dječju samoupravu i školsku ustanovu, za razliku od Pionirske organizacije, koja je kao

² Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1943, Zagreb 1964, 724; Isto, Zbornik dokumenata 1944, Zagreb 1970, 734. Glavni redaktor H. Sirotković.

³ *Narodna prosvjeta*, organ Ministarstva prosvjete NRH, prvi broj izišao je u jesen 1944. u Topuskom, kao organ Odjela narodne prosvjete ZAVNOH-a, drugi broj (2-3) izišao je u Šibeniku, u travnju 1945, a treći broj (4-6) i dalje do 1947, u Zagrebu, kao organ Ministarstva prosvjete Federalne Hrvatske u izdanju Odjela za štampu i propagandu Min. pros., štampana u Nakladnom zavodu Hrvatske u 5000 primjeraka. Prvi urednik M. Franičević, kasnije M. Franičević i I. Jelovica.

⁴ I. Frol, Učvrstimo i proširimo prosvjetni rad, *Narodna prosvjeta*, 2-3, ožujak-travanj 1945; Isti, O novoj odgojnoj politici, Zagreb 1945, 24.

samostalna društvena organizacija pod rukovodstvom USAOH-a. U istom broju govori o učlanjenju učitelja u sindikalnu organizaciju, tj. u Jedinštveni savez sindikata radnika i namještenika Jugoslavije; o otvaranju škola nacionalnih manjina; u broju 4—5 piše o demokratizaciji škole, o pravu najširih slojeva radničke i seljačke djece na visoko školovanje, o školi koja je ne samo u teoriji nego i u praksi prava narodna škola.⁵

Ivo Tošić prikazuje rad na prvim početnicama, piše o zatečenom stanju u osnovnom školstvu, o velikom broju popaljenih i uništenih školskih zgrada i inventara.⁶ Vjekoslav Kaleb piše o čitaonicama i knjižnicama kao osnovnom sredstvu za upoznavanje širokih narodnih masa s kulturnim tekovinama, o iskustvu stečenom u radu čitaonica i knjižnica, o zidnim novinama i uopće o kulturnom i propagandnom djelovanju u toku NOB.⁷ Grigor Vitez piše o borbi protiv nepismenosti s podacima o tečajevima opismenjavanja u jesen i zimi 1944: u Dalmaciji su tada radila 104 analfabetska tečaja s 2 300 polaznika, u Lici 87 tečajeva s 805 polaznika, na Kordunu 122 tečaja s 1 471 polaznikom, u Pokuplju 36 tečajeva s 288 polaznika itd. Takvi su se rezultati mogli postići zahvaljujući angažiranju prosvjetnih radnika i podršci organizacija JNOF, žena i omladine. Domovi kulture kao kulturno-prosvjetna središta povezivali su kulturnu i prosvjetnu djelatnost u mjestima. Još u toku rata radilo je 20 narodnih sveučilišta, koja su osnivana u većim mjestima gdje su postojale srednje i druge škole, odnosno gdje je bio odgovarajući prosvjetni kadar.⁸ Zlatko Munko upoznaje s radom prosvjetnih aktiva, mjesnih organizatora prosvjetnog rada u narodu, u kojima su bili prosvjetni radnici, predstavnici antifašističkih organizacija, kulturno-prosvjetnih društava, domova kulture i roditelja učenika.⁹ Dr Hrvoje Iveković raspravlja o reformi sveučilišta¹⁰ a Josip Busija, Ivo Medić i Aleksandar Švicer iznose iskustva nekih partizanskih srednjih škola.¹¹

U listu *Narodna prosvjeta*, koji je izlazio još 1946. i 1947. godine, objavljeni su i radovi iz povijesne publicistike Dinka Foretića, o srednjim školama u Dalmaciji¹²; Zvonimira Kovača, o partizanskoj školi u Budićima u Slavoniji;¹³ o hrvatskim školama u Istri;¹⁴ Vinka Bujana o radu

⁵ M. Franičević, Novo u djelima, a ne riječima, *Narodna prosvjeta* (dalje: NP), 2—3, 1945; Isti, Demokratizacija škole, temelj naše prosvjetne politike, NP, 4—5, svibanj-srpanj 1945.

⁶ I. Tošić, Osvrt na početnicu i bukvar u izdanju Povjereništva prosvjete ZAVNOH-a, NP, 2—3, 1945; Isti, Uzroci i nedostaci naše osnovne nastave, NP, 1—2, 1946.

⁷ V. Kaleb, Čitaonica i knjižnica osnovno sredstvo kulturnog napretka naroda, NP, 2—3, 1945.

⁸ G. Vitez, Borba protiv nepismenosti, NP, 2—3, 1945; Isti, O radu narodnih sveučilišta, NP, 2—3, 1945.

⁹ Z. Munko, Prosvjetni aktivni, mjesni organizatori prosvjetnog rada u narodu, NP, 2—3, 1945.

¹⁰ H. Iveković, Treba li reformirati sveučilište, NP, 4—6, 1946.

¹¹ J. Busija, Na kraju polugodišta, NP, 4—6, 1946, u istom broju NP; I. Medić, Neka iskustva iz rada partizanskih srednjih škola i A. Švicer, odgovor Ivi Mediću — dopuna na napis Medića u NP, 7—8, 1945.

¹² D. Foretić, O srednjim školama u Dalmaciji, NP, 11, 1946.

¹³ Z. Kovač, Sjećanje na partizansku školu, NP, 12, 1946.

¹⁴ S. V. Oslobođilačkom borbom narod Istre izvojevao je sebi narodne škole, NP, 4, 1946.

talijanskih fašističkih učitelja na anektiranom dijelu Hrvatskog primorja i Gorskog kotara;¹⁵ Nedjeljke Drakulić o prosvjetnom radu u Lici;¹⁶ Božice Žalac o partizanskoj školi u Suhodolu na Kordunu¹⁷ i Vase Tomanovića o partizanskoj gimnaziji u Čazmi, koja je s drugim školama i domovima iz oblasti Zagreba i Slavonije evakuirala u siječnju 1944. godine 6 000 djece i omladine preko zaleđene Drave na oslobođena područja Mađarske i Vojvodine. Povlačenje su organizirali prosvjetni odjeli oblasnih NOO-a. U Bajmoku je formirana centralna gimnazija sa 36 odjeljenja, a direktor joj je bio Tomanović.¹⁸

Stručnoj pedagoškoj štampi koja je objavljivala radove iz povijesti školstva i pedagogije pripada *Napredak*, koji je izišao samo jednom pod starim imenom¹⁹ a naslijedio ga je *Pedagoški rad*, koji izlazi i danas.²⁰

U prvom i posljednjem poslijeratnom broju *Napretka* dva su prikaza iz povijesti školstva: Jure Jurmana, Put k našoj novoj pedagogiji,²¹ i Ede Vajnahta, Školstvo i odgoj u narodnooslobodilačkoj borbi.²² U *Pedagoškom radu* objavljuje Milutin Ivanušić, jedan od ratnih pročelnika Prosvjetnog odjela Oblasnog NOO-a za Istru, prikaz prosvjetnog i kulturnog rada u Istri. To je zapravo prvi potpuniji pregled otvaranja i rada prvih hrvatskih škola nakon sloma talijanske okupacije.²³

Nakon toga nastaje zastoј u povijesnoj publicistici iz toga doba. Tek pedesetih godina dolazi do formiranja i intenziviranja strukovnog sindikata prosvjetnih radnika, tj. Udruženja učitelja, nastavnika i profesora Hrvatske. Počele su izlaziti i *Školske novine* (prvi urednik Tone Peruško, a poslije Mate Dorčić), glasilo Udruženja prosvjetnih radnika Hrvatske, koje su ne samo otvorile stranice za povijesnu građu i publicistiku nego su često bile inicijator i pomagač u akcijama na oživljavanju tekovina NOB-a i revolucije. Tako se ponovo pristupilo sakupljanju arhivske građe i dokumentacije o poginulim prosvjetnim radnicima i o sudjelovanju prosvjetnih radnika u narodnooslobodilačkom pokretu i revoluciji. U jubilarnoj 1951. godini otkrivene su u auli Hrvatskog učiteljskog doma u Zagrebu spomen-ploče prosvjetnim radnicima poginulim u NOR-u i žrtvama fašizma. Tada su nađeni i podaci koji govore o držanju te društvene grupacije u tim teškim danima naših naroda. Utvrđeno je da

¹⁵ V. Bujan: Rad talijanskih fašističkih učitelja u Sušaku i okolici za vrijeme okupacije, NP, 3-4, 1947.

¹⁶ N. Drakulić: Škola u selu Krbavici (Lika), NP, 3-4, 1947; Ista, Razvoj prosvjetnog rada u Lici u toku narodnooslobodilačke borbe, NP, 5, 1947.

¹⁷ B. Žalac, Naša škola, o radu škole u selu Suhodolu (Kordun) za narodnooslobodilačke borbe, NP, 3-4, 1947; Isto, *Pedagoški rad*, 9-10, 1953.

¹⁸ V. Tomanović, Iz života jednog školskog kolektiva, NP, 1945, 194, 1-2; isto u zborniku: Škola i odgoj u narodnoj revoluciji, 1965, 121 (v. bilj. 47, dalje ŠOUNR).

¹⁹ *Napredak*, pedagoški časopis, god. LXXXII, rujan-listopad, 1-2, 1945, urednik M. Koletić, Izd. Hrvatski pedagoško-književni zbor, Zagreb.

²⁰ *Pedagoški rad* (dalje PR) - časopis za pedagoška i kulturno-prosvjetna pitanja, izd. Pedagoško-književni zbor (dalje PKZ), Zagreb, od 1946. god. do danas, prvi urednik I. Tošić, kasnije D. Franković i drugi.

²¹ J. Jurman, Put k našoj novoj pedagogiji, *Napredak*, 1-2, 1945.

²² E. Vajnaht, Školstvo i prosvjeta u narodnooslobodilačkoj borbi, *Napredak*, 1-2, 1945.

²³ M. Ivanušić, Prosvjetni i kulturni rad u toku NOB u Istri, PR, 5, 1946, 5. Isto u ŠOUNR, 1965, 51.

se vrlo mali broj prosvjetnih radnika svjesno i idejno opredijelio za ustaše i okupatora. Od 9 000 učitelja, nastavnika i profesora, koliko ih je uoči rata bilo na sadašnjem teritoriju Hrvatske (bez Istre), više od 300 poginulo je u oružanim borbama u NOV ili na političkim zadacima, a oko 200 kao antifašisti i žrtve fašizma, jer su smetali okupatoru, ustašama i četnicima. Više od 450 učitelja i profesora bilo je u logorima i zatvorima. Oko 500 ih se borilo u partizanskim jedinicama i NOV. U 1944. godini, dok je još u čitavoj zemlji bio okupator, radilo je na oslobođenim područjima u školstvu i prosvjeti 1 400 učitelja, nastavnika i profesora, ne računajući novi učiteljski kadar koji je osposobljen za vrijeme rata.²⁴

Angažiranje Republičkog i Gradskog odbora Udruženja učitelja, nastavnika i profesora u Zagrebu potaklo je i druge sindikalne organizacije na organiziraniji i odgovorniji odnos prema prikupljanju povijesne građe iz rata, podizanju spomen-ploča i imenovanju škola i ulica imenima poginulih i istaknutih prosvjetnih radnika. Rezultat te akcije bilo je i prikupljanje biografskih podataka i izdavanje knjige *Za slobodu*, učitelji, nastavnici i profesori Hrvatske poginuli u narodnooslobodilačkom ratu, u uredništvu pisca ovog članka uz 130 suradnika. To je bio dug palim drugovima, a uz to su 373 biografije pojedinaca pokazale političke, društvene i prosvjetne prilike mjesta i krajeva u kojima su živjeli i stvarali.²⁵

Školske novine i drugi listovi kasnije su prigodno donosili biografije prosvjetnih radnika iz knjige »*Za slobodu*«, a pisali su i ljudi o ljudima u drugačijem obliku, s još detaljnijim podacima.²⁶

Osim stručne pedagoške i sindikalne štampe obradi povijesnih materijala otvorili su svoje stranice i drugi časopisi, kao *Kulturni radnik* i *Narodno svenčilište*, kasnije *Obrazovanje odraslih*, pa i dnevne novine. Tada se

²⁴ T. Zalac, Govor prilikom otkrivanja spomen-ploče učiteljima, nastavnicima i profesorima palim u NOR, PR, 7–8, 1951; Isti, Na primjerima palih učitelja, nastavnika i profesora odgajamo mlada pokoljenja, *Školske novine*, 12, Zagreb 1951. (dalje ŠN).

²⁵ T. Zalac, *Za slobodu* – učitelji, nastavnici i profesori Hrvatske poginuli u narodnooslobodilačkom ratu (dalje ZSL), Zagreb 1955 – 373 biografije, str. 197.

²⁶ V. Antić, Iz slavnihi dana narodnooslobodilačkog rata – Svijetli lik profesora Vida (Vid Švalba), ŠN, 1951, od 3. V; U. Vicković, Učitelji borci za slobodu svoga naroda, ŠN, 1950, 30. XII, o poginulim učiteljima Vladimiru i Ljubici Trifunović, spomenik im je podignut (rad ak. kipara Rukljača) u Zvečevu, mjestu službovanja, a odljev u Klubu prosvjetnih radnika u Zagrebu; M. Marinković, O životu narodnog heroja Ive Marinkovića, PR, 2–3, 1951; M. Jubas, Tragom »delovodnika« za poverljiva akta, ŠN, 15, 1951; T. Peruško, Gimnazija u Koprivnici nazvana je imenom svoga bivšeg profesora Narodnog heroja Ive Marinkovića, ŠN, 14, 1950; Čedo Prica, O Ognjenu Prici, knj. ZSL, 17; O Narodnom heroju Smilji Pokrajac, Zbornik – Zene hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi, knj. I, str. 374 i knj. ZSL, 15; A. Kajfeš, Sjećanje na Bogdana Ogrizovića, ŠN, 19, 1955; J. Lukatela, Sjećanje na Bogdana Ogrizovića, ŠN, 38, 1956; O Martinu Pušteku, sjećanja i prikazi od I. Tošića, M. Ogrizovića, V. Horvata, T. Zalca; R. Supek piše o Katici Kocman-Kačić, knj. ZSL, 69 i ŠN, 10, 1955; S. Novak, O Katici Kocman, ŠN, 1972; D. Franković, Marijana Lozar Novosel, knj. Za slobodu i Novi student, 10, 1959; V. Blašković, o Branku Blaškoviću, ZSL, 30; A. Host, o poginulom prvom učitelju partizanu u Istri Vjazzmoslavu Gržalji, ŠN, 1955, knj. ZSL, 54; V. Grbac, o Anti Pilepiću, ŠN, 29 i knj. ZSL, 118; D. Šćukanec, o Mariji Ropar i Ruži Škorić-Šćukanec, knj. ZSL, 137, 144 i ŠN, 4 i 10, 1955; J. Matošić, o prof. Čiri Gamulinu, Šk. vjesnik, Split, 4–5, 1957; G. Vitez, o Lazi Tihomiroviću i Grgi Karlovcu, knj. ZSL, 64, 152 i ŠN, 7, 1955; V. Vuković, prof. Josip Godlar, knj. ZSL, 47, i ŠN, 38, 1955, i drugi.

već pristupilo sistematskom istraživanju i obradi pojedinih tema, pa mnogi radovi osim publicističkog imaju i karakter znanstvenog prikaza koji može poslužiti kao osnova u daljnjem povijesnom istraživanju i pisanju povijesti školstva iz doba II svjetskog rata.

O školama u zbjegu u El Shattu, gdje su bila formirana 174 odjeljenja osnovne škole sa 5 766 učenika, 32 odjeljenja dviju nižih gimnazija sa 1 194 učenika i 48 nastavnika, pišu Danica Nola,²⁷ Tonka Nola²⁸ i Zoran Palčok.²⁹ U Istri, gdje je bio glavni problem osposobiti nove hrvatske učitelje, Ladislav Dorčić prikazuje rad prvih učiteljskih tečajeva s istarskom omladinom, od koje su neki čak velikim dijelom zaboravili hrvatski jezik.³⁰

Interesantna su i vrijedna sjećanja o radu pojedinih partizanskih škola, o duhu koji je u njima vladao, a dragocjeni su i mnogi podaci. Slava Ogrizović piše o radu partizanske gimnazije u Glini;³¹ Vice Zaninović o partizanskoj gimnaziji u Otočcu i o školama na oslobođenom teritoriju;³² Milan Čučković, kao nekadašnji đak, piše o svojoj gimnaziji u Rujevcu i o njezinim kasnijim seobama;³³ dr Arpad Hahn piše o medicinskoj nastavi za vrijeme NOB-a.³⁴

O životu i radu partizanskog učitelja i ratnog prosvjetnog inspektora piše Franjo Petrović³⁵ a Tone Peruško o denacionalizaciji hrvatske djece i omladine u Istri.³⁶

Na početku pedesetih godina, kad u našoj zemlji počinje proces radničkog samoupravljanja, nastoji se u školstvu i prosvjeti obnoviti društveno upravljanje formiranjem prosvjetnih savjeta. S tim u vezi obradio sam kulturno-prosvjetne odbore iz NOB-a, koji su imali sve funkcije i kompetencije društvenih organa upravljanja, što u oblasti školstva vuku svoje korijenje još od nekadašnjih školskih odbora.³⁷

O društvenom upravljanju za vrijeme NOB-a, tj. o prosvjetnim komisijama i aktivima, kako su se nazivali u Dalmaciji, pisao je Ivan Leko u knjizi »Društveno upravljanje u prosvjeti i školstvu«.³⁸

Prvi cjelovit pregled školstva i prosvjetnog rada iz doba NOB-a na čitavom području Hrvatske objavio sam u *Pedagoškom radu* 1951. go-

²⁷ D. Nola, Školovanje djece zbjega u El Shattu, PR, 7—8, 1951; isto, ŠOUNR, 78.

²⁸ T. Nola, Pionirsko kazalište u El Shattu, ŠN, 1, 1951.

²⁹ Z. Palčok, Zapiso o zbjegu u Africi, *Kulturni radnik*, 7—8, Zagreb 1951.

³⁰ L. Dorčić, Prvi učiteljski tečajevi u južnoj Istri, ŠN, 13, 1951, 13 (isto, ŠOUNR, 147).

³¹ S. Ogrizović, Partizanska gimnazija, *Kulturni radnik*, 7—8, 1951.

³² V. Zaninović, Zapiso o školi i učenicima, *Kulturni radnik*, 7—8, 1951.

³³ M. Čučković, Prva partizanska gimnazija (Uspomene jednog bivšeg učenika o part. gimnaziji u Rujevcu), ŠN, 10, 1951, i ŠN, 1—2, 1955.

³⁴ A. Hahn, Nešto o medicinskoj nastavi za vrijeme NOB-a, *Sveučilišni list*, 25, 1951, od 10. IV.

³⁵ Petrović Franjo, Iz »Dnevnik« partizanskog učitelja, ŠN, 7 1951 (isto, ŠOUNR, 95).

³⁶ T. Peruško, Kako je Italija uništila hrvatsko školstvo u Istri i provodila denacionalizaciju hrvatske djece i omladine, PR, 10, 1951, isto, ŠN, 1—2, 1955.

³⁷ T. Zalac, Od školskih i kulturno-prosvjetnih odbora do prosvjetnih savjeta, ŠN, 10, 1951.

³⁸ I. Leko, Društveno upravljanje u prosvjeti i školstvu, *Naprijed*, Zagreb 1958, 356. Narodnooslobodilački odbori u periodu NOB-a, str. 13—20.

dine.³⁹ U tom prikazu razrađena je i periodizacija školstva, čija je razvojna linija historijski išla usporedno s razvitkom narodnooslobodilačke borbe i izgradnjom narodne vlasti u Hrvatskoj i poklapa se s periodizacijom kako ju je u svojim radovima postavio Ferdo Čulinović 1949.

Tu se razabiru tri karakteristične etape:

1. od početka narodnog ustanka do formiranja okružnih i oblasnih NOO-a i ZAVNOH-a u prvoj polovici 1943. kad se prosvjetno djelovanje odvijalo povremeno i mjestimično na inicijativu partijskih organizacija, organizacija žena i omladine i lokalnih organa narodne vlasti, i to osnivanjem analfabetskih tečajeva, otvaranjem manjeg broja osnovnih škola, održavanjem mitinga i predavanja, širenjem štampe i kulturno-umjetničkim radom u vojsci i pozadini pomoću kazališnih družina itd.;
2. od formiranja ZAVNOH-a do njegovog III zasjedanja u Topuskom (9. V 1944), kad se već osjetno povećao broj analfabetskih tečajeva i osnovnih škola; otvaraju se prve partizanske gimnazije, održavaju se općeobrazovni i stručni tečajevi za odrasle, a rukovodi se prosvjetom iz okružnih i oblasnih NOO-a, uz pomoć Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a;
3. od III zasjedanja ZAVNOH-a do oslobođenja zemlje, kad ZAVNOH postaje vrhovni zakonodavni i izvršni organ narodne i državne vlasti u Hrvatskoj; Prosvjetni odjel ZAVNOH-a preuzima sve više funkciju rukovodećeg organa u oblasti prosvjete, izrađuje nastavne planove i programe koji vrijede za čitavu Hrvatsku, daju se smjernice odgoja i obrazovanja u novom duhu socijalizma, broj osnovnih škola u nekim krajevima premašuje prijeratno stanje, otvaraju se srednje škole i đački domovi, izrađuju se udžbenici i školski pribor, planski se izobrazava novi učiteljski kadar i priprema preuzimanje školstva i prosvjete na čitavom teritoriju Hrvatske.

U drugom radu o štampi, udžbenicima i priručnicima,⁴⁰ koji sam također objavio u *Pedagoškom radu*, govori se kako je štampa (brojni listovi, časopisi, brošure, bilo lokalnog ili centralnog karaktera) poslužila u nedostatku udžbenika i kao početnica i kao udžbenik i kao priručnik u realizaciji nastavnog programa i odgojnih ciljeva škole, koji su izvirali iz općih ciljeva i zadataka NOB-a i revolucije. Za djecu i za nepismene odrasle bile su najvažnije početnice, koje su se u pojedinim krajevima na različite načine izrađivale i umnožavale; poznate su livanjska, kordun-ska, žumberačka, istarska, lička i druge početnice, a izrađivale su se i u tehnikama pojedinih većih vojnih jedinica za borce. Prosvjetni odjel ZAVNOH-a također je pristupio izradi početnica. Prva je (autor Đuka Kosak a likovna oprema Petar Šimaga) izrađena i umnožena u travnju 1944. u Slunju u 600 primjeraka, a kasnije u 500 primjeraka umnožena u Slavoniji. Iste godine u studenom su izrađeni Početnica i Bukvar (autor Milenko Grubelić uz suradnju Mladena Koritnika i Helene Gamulin, a likovna oprema Oton Postružnik i Milan Tolić). Štampani su u

³⁹ T. Zalac, Razvoj školstva u Hrvatskoj u vrijeme narodnooslobodilačkog rata, PR, 4-5, 1951, 169-189, isto, ŠOUNR, 24. To su zapravo uvodni dijelovi rukopisa (450 str.) u kome su posebno obrađena pojedina područja i teme, od kojih su neke kasnije objavljivane.

⁴⁰ Isti, Štampa u školama za vrijeme NOR-a u Hrvatskoj, PR, 7-8, 1951, 321-327; isto u ŠOUNR, 100.

Italiji, Saloma-Roma (Početnica u 80.000, a Bukvar u 35.000 primjeraka). U pojedinim krajevima izdavali su prosvjetni radnici stručne časopise, npr. u Pokuplju *Naša škola*, u Slavoniji *Priručnik za učitelje osnovnih škola*. Sa većih općeobrazovnih ili stručnih tečajeva umnožavala su se predavanja iz društvenih ili prirodnih znanosti, tako predavanja Ive Supeka, Drage Grdenića i drugih. Petar Lasta, osim drugih tema iz hrvatskog jezika i književnosti, dao je »Pravopisne upute i barbarizme«, u kojima je ukazivao na čistoću materinjeg jezika, nasuprot ustaškom prapopisu i kovanicama.

Bogat prilog znanstvenom istraživanju i obradi školstva i prosvjete u NOB-u i revoluciji dao je Mihajlo Ogrizović, koji je o tome napisao i doktorsku disertaciju: »Borba za novu školu i narodnu prosvjetu u Hrvatskoj za vrijeme narodnooslobodilačkog rata«. ⁴¹

Premda taj rad nije štampan čitav, svi su njegovi dijelovi kao i drugi radovi objavljeni u stručnoj pedagoškoj i povijesnoj periodici i zbornicima u Hrvatskoj, u Beogradu, Novom Sadu i Sarajevu, i mogu poslužiti kao baza za nova istraživanja. Osim posebno objavljenih knjiga o organizaciji pionira, o prosvjetnom i kulturnom radu s odraslima i o nastavnim planovima i programima u partizanskim školama, cjelovit prikaz školstva i prosvjete u Hrvatskoj, iako sužen, dao je u knjizi »Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj«, u redakciji dra Dragutina Frankovića. Knjiga služi kao priručnik u višim i visokim nastavničkim školama. ⁴² Ostali veći radovi, rasprave i članci daju sliku školstva na oslobođenim područjima Hrvatske po etapama i u svoj širini organizacije nastavnog rada, i sliku pojedinih sredina u kojima se radilo i stvaralo. ⁴³

⁴¹ M. Ogrizović, Borba za novu školu i narodnu prosvjetu u Hrvatskoj za vrijeme narodnooslobodilačkog rata, doktorska disertacija, str. 840, rukopis.

⁴² Isti, Novi društveno-politički osnovi i karakter prosvjete i školstva u narodnoj revoluciji, Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj u redakciji D. Frankovića, Zagreb 1958, str. 371–424.

⁴³ Isti, Problem periodizacije školstva i prosvjete u Hrvatskoj za vrijeme NOR, *Pedagoške teme I*, radovi Pedagoškog instituta Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1957, str. 28; Isti, Razvitak školstva na oslobođenom teritoriju Hrvatske od početka Narodne revolucije do I zasjedanja ZAVNOH-a (1941–1943), PR, 9–10, 1966. Isti, Školstvo i odgoj mlade generacije u Hrvatskoj u vrijeme narodnooslobodilačke borbe (od I do III zasjedanja ZAVNOH-a). Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova, 3, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1966, 265–344; Isti, Razvitak školstva u Hrvatskoj od III zasjedanja ZAVNOH-a do oslobođenja, Institut društvenih nauka Beograd, Zbornik radova br. 10, str. 286–396, Beograd 1970; Isti, Prosvjeta i škola u toku NOR u Jugoslaviji, Deutsches Pädagogisches Zentralinstitut, Berlin 1966, 34; Isti, Pregled rada partizanskih gimnazija i drugih srednjih škola u Hrvatskoj za vrijeme NOR, PR, 5–6, 1953; Isti, Rad Inicijativnog odbora ZAVNOH-a na prosvjetnom polju od marta 1943. do I zasjedanja u Otočcu i Plivicama, Savremena škola, Beograd, 7–8, 1954, 547–552; Isti, Dva dokumenta Prosvjetnog odjela Izvršnog odbora AVNOJ-a iz mjes. decembra 1942, PR, 1–2, 1955; Isti, O djelovanju Prosvjetnog odsjeka I. O. AVNOJ-a, PR, 4–5, 1955; Isti, Značajan dokumenat, Narodno sveučilište, 3–4, 1955; Isti, Prosvjeta u narodnoj revoluciji, ŠN, 1, 1956; Isti, Osnovni principi školstva i prosvjete u Narodnoj revoluciji, Pedagoška stvarnost, 4, Novi Sad 1957, 300–305; Isti, Razvoj organa rukovođenja školstvom i prosvjetom u Hrvatskoj za vrijeme NOB-e, Pedagoška stvarnost, 6, 1958; Isti, Borba za narodnu prosvjetu i kulturu – sastavni dio oslobod. borbe, Savremena škola, 3–4, Beograd 1961; Isti, Narodna revolucija – masovna škola našeg naroda i mlade generacije, *Telegram*, jubilarni broj, Zagreb 1961.

O životu, mjestu i ulozi djece i omladine u oslobodilačkoj borbi i u uvjetima okupacije zemlje pisalo se i u beletristici i u povijesnoj literaturi. Mihajlo Ogrizović nastoji prići omladini s aspekta odgoja i obrazovanja; u situaciji u kojoj se našla ona traži rješenje u svojim organizacijama, pionirskoj i omladinskoj (SKOJ-u i USAOH-u), pomoću kojih se želi uzdizati i sudjelovati u oslobodilačkoj borbi svog naroda.⁴⁴

U tim teškim ratnim prilikama narod je osjetio da ga mnogo zlo, pa i bratoubilačka borba koju je okupator nametnuo, bije i zbog njegove prosvjetne i kulturne zaostalosti. Ali baš u tom zahuktalom revolucionarnom procesu i demokratizaciji života omogućeno je svakom da se obrazuje, da se uzdigne i da prema svojim sposobnostima i snagama preuzme dužnost bilo u partizanskim vojnim jedinicama bilo u pozadini. Razvio se u pravom smislu riječi *pokret* učenja, od analfabetskih do općebrazovnih i stručnih tečajeva, seminara, škola itd. Središta kulturnog i društvenog života bila su u manjim mjestima domovi kulture, a kad su oslobođena veća mjesta, gdje je bilo odgovarajućih kadrova, otvarala su se kasnije i narodna sveučilišta, čitaonice i drugi centri kulturno-prosvjetnog života.⁴⁵

O nastavnim planovima i programima u partizanskim osnovnim i srednjim školama, o udžbenicima, njihovim sadržajima i idejnoj osnovici Mihajlo Ogrizović piše u posebnoj knjizi: »Sadržaj nastave u partizanskim školama u Hrvatskoj« i u drugim manjim raspravama.⁴⁶

Dio tih radova objavljen je u Zborniku članaka: Škola i odgoj u narodnoj revoluciji, u redakciji Ogrizović-Žalac. Povijesnim prikazima, raspravama i člancima navedenih redaktora uz druge dotada objavljene radove

⁴⁴ M. Ogrizović, Organizacija pionira u Hrvatskoj za NOR, Biblioteka Saveza pionira SRH, Zagreb 1957, 79; II prošireno izdanje Saveza društava »Naša djeca«, 1972, 133; Isti, Kako je rasla Pionirska organizacija, »Naša djeca«, 9–10, Beograd 1957; Isti, Upute PK SKOJ-a za Hrvatsku 1942, Pedagoška stvarnost, Novi Sad 1961, 7; Isti, SKOJ i USAOH u političkom životu partizanskih gimnazija i đачkih domova u Hrv. za NOB, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj (1941–1948), Zagreb 1972, str. 63–75; Isti, Dječja zaštita i briga o djeci u Hrvatskoj za vrijeme NOR, PR, 9–10, 1955; M. Čučković, Zapisnik o skojevcima u Prvoj partizanskoj gimnaziji (sjećanje na život i rad skojevaca u Rujevcu 1943–1944) ŠN, 1960, 2, 3; M. Koritnik – Dva-desetak crtica u dječjim listovima *Pioniru* i *Radosti* od 1950. do 1955. kao: Vice u vinogradu, Šime ruši fašiste, Ja nisam Spiridion; Iz zapisaka *dra K. Švarca* o radu SKOJ-a na koprivničkoj gimnaziji, Glas Podravine, 5. XI 1971.

⁴⁵ M. Ogrizović, Prosvjetni i kulturni rad s odraslima u Hrvatskoj za NOB-e, Bibl. »Obrazovanje odraslih« Saveza narodnih sveučilišta Hrvatske, Zagreb 1960, 183; Isti, Prve upute za rad narodnih sveučilišta, *Narodno sveučilište*, 10–12, 1955; Isti, Narodni univerzitet Prosvjet. odjela ZAVNOH-a, *Obrazovanje odraslih*, 3, 1959; Isti, Prosvjeta u Nar. revoluciji, PRES-SERVIS, Beograd 1961; Isti, Kulturno-umjetnički rad u Hrvatskoj za NOB, *Kulturni radnik*, 3–4, Zagreb 1961; Isti, Narodna sveučilišta u Hrvatskoj (1941–1945), *Obrazovanje odraslih*, 5–6, 1961; Isti, Narodno sveučilište ZAVNOH-a (1943–1945), Savez radničkih i narodnih sveučilišta Hrvatske, Zagreb 1968; K. Fulgosi-Simić, Narodno sveučilište ZAVNOH-a, PR, 1–2 1969, u povodu stalne izložbe Nar. sveuč. ZAVNOH-a; J. Busija, Proslava 20. godišnjice ustanka i narodnih sveučilišta, *Obrazovanje odraslih*, 1–2, 1961; *Aleksandar Kovačić*, Dva jubileja narodnih sveučilišta u Hrvatskoj; 20-god. od početka rada Nar. sveuč. ZAVNOH-a, *Obrazovanje odraslih*, 2–3, 1964.

⁴⁶ M. Juhas, Neke pedagoške koncepcije o radu gimnazija na oslobođenom području, ŠN, 37, 1957; M. Ogrizović, Sadržaj nastave u partizanskim školama u Hrvatskoj, Zagreb 1962. PKZ, 118; T. Žalac, Odgoj i obrazovanje integralni dio društva (iz odgoja i obrazovanja u NOB-u) PR, 1–2, 1974. v. b. 63 (I. Perić).

nastojala se dati što cjelovitija slika školstva i prosvjete na oslobođenim teritorijima Hrvatske, a to je velikim dijelom i uspjelo.⁴⁷

Jedan, donekle cjelovit, prikaz od autora ovog napisa objavljen je u Spomenici Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u čast dvadeset i pete godišnjice ZAVNOH-a, a drugi u knjizi Mladena Ivekovića: *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945. godine*.⁴⁸

Neki radovi prikazuju monografski pojedine škole i druge institucije ili prilike i život u pojedinim krajevima, što na kraju daje cjelovit pregled stanja u Hrvatskoj. Što je ta građa u nekom smislu regionalno rascjepkana, pa se i danas uglavnom tako obrađuje, potvrđuje samo tadašnju realnu situaciju i razvojnu liniju narodnooslobodilačke borbe. Koliko se god nastojalo štampom, uputama, rezolucijama, konferencijama, savjetovanjima i drugim oblicima neposrednih kontakata predstavnika Partije i ostalih viših društveno-političkih organa i organizacija da se planovi i akcije zasnivaju na jedinstvenoj idejno-političkoj platformi, u stvarnosti se sve realiziralo lokalno, u okviru mogućnosti i prilika oblasnih i okružnih NOO-a, s oslonom na vojne snage koje su na određenom teritoriju vršile svoju mobilnu i operativnu funkciju. Zbog neprestanih ratnih operacija bila je osobito otežana veza između sjeverne i južne Hrvatske, tj. Dalmacije i otoka. Tako su i akcije Prosvjetnog odsjeka AVNOJ-a imale utjecaja na područjima gdje se AVNOJ kretao; prosvjetni se rad na područjima Hrvatske razvijao regionalno, a kasnije se uklapao u prosvjetnu politiku koju su inaugurirali i inicirali centralni prosvjetni i drugi društveno-politički organi. Ta je samoupravnost izvirala ne samo iz objektivnih ratnih prilika i teškoća komuniciranja nego i iz revolucionarne idejne baze NOP-a: demokratizacije života, što veće mobilnosti i samoupravnosti narodnih masa. A specifične naslijeđene političke, socijalne, kulturne, prosvjetne i ekonomske prilike, s jedne strane, te politički utjecaj neprijatelja i njegove snage, s druge strane, uvjetovali su karakter, opseg, intenzitet i putove oslobodilačke borbe i revolucionarnih zahvata u svim oblastima života, pa i u prosvjeti, u pojedinom kraju. Zato je i razumljivo da se danas velik dio povijesne dokumentacije sređuje i obrađuje monografski i regionalno; pojedini su krajevi činili političku, upravno-ekonomsku, pa čak i vojnu cjelinu, sa svojim brigadama i divizijama.

Zagreb, sa svim osobitostima života u uvjetima okupacije, čiji je napredni radnički pokret s inteligencijom Hrvatske bio izražen najsnažnije u Jugoslaviji, iz kojega su za čitavog rata izvirale nove snage revolucije, historiografski je još uvijek nedovoljno obrađen. To se vidi i iz rada Narcise Lengel-Krizman »Naša historiografija i publicistika o Zagrebu u narodnooslobodilačkoj borbi«.⁴⁹ Posebno je nedovoljno osvjetljen prosvjetni i kulturni život u Zagrebu u uvjetima okupacije. Djelomično je dosad

⁴⁷ M. Ogrizović – T. Žalac, *Škola i odgoj u narodnoj revoluciji*, Ped. knjiž. zbor, Zagreb 1965, zbornik od 30 članaka, 182 (u tekstu: SOUNR).

⁴⁸ T. Žalac, *Ideje socijalizma u školi i odgoju u narodnoj revoluciji*, Spomenica Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u čast 25-godišnjice ZAVNOH-a (uredio F. Čulinović), Zagreb 1969, 189–203; *Isti*, *Školstvo i prosvjeta u NOB-u u: M. Iveković, Hrvatska lijeva inteligencija*, knj. II, Zagreb 1970, 179–213.

⁴⁹ N. Lengel-Krizman, *Naša historiografija i povijesna publicistika o Zagrebu u narodnooslobodilačkoj borbi*, *Casopis za svremenu povijest*, 1/1970, 135–148.

prikazan u Spomenici u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu⁵⁰ i u napisima Josipa Brnčića o Zagrebačkom sveučilištu u revolucionarnoj borbi.⁵¹ Život na srednjim školama i politička aktivnost nastavnika i omladine prikazani su u zapisima i spomenicama pojedinih gimnazija.⁵² Vrijedan je i dokumentiran prilog Josipa Busije o Višoj (Visokoj) pedagoškoj školi u Zagrebu, gdje su tada kao izvanredni polaznici bili neki današnji poznati književnici.⁵³ O političkim i prosvjetnim prilikama u Zagrebu u uvjetima okupacije saznaje se i iz biografija poginulih učitelja i profesora Zagreba u knjizi »Za slobodu«, 1955: Bogdana Ogrizovića, Marije Hanževački, Marka Hercigonje, Grge Karlovića, Milovana Kovačevića, Josipa Linardića, Marijane Lozar-Novosel, Franje Marinića, Ćirila Meštrovića, Olge Milčinović, Tomislava Radića, Radovana Reichherzera, Magde i Vuka Vernića, Vladimira Vitasovića, Pavla Wertheima i drugih (v. bilješku 25). O skojevskoj organizaciji i zagrebačkoj omladini govori se i u knjizi »Omladina Jugoslavije u NOB« (Zagreb 1967, 514), u prikazima Narcise Lengel i Mire Grubor.⁵⁴

U oblasti Zagreba, gdje se cijelo vrijeme rata živjelo pod izvanrednim pritiskom okupatorskih i ustaških snaga, usporedo s razvitkom otpora i stvaranja oslobođenih i poluoslobođenih područja kao jezgara za daljnje širenje oslobodilačkog pokreta na okupirana područja, odvijao se i prosvjetni život u duhu oslobodilačke borbe — posredstvom škola i drugih oblika prosvjetnog rada u narodu. O tome postoji samo nekoliko sumarnih pregleda.⁵⁵

I oblast Slavonije relativno je slabo istražena i obrađena (bar u pogledu školstva), iako je organizacija prosvjetnog rada ovdje bila na vrlo visokom stupnju, zahvaljujući angažiranju i sposobnosti stručnih kadrova, učitelja i profesora, na ovom teritoriju.⁵⁶

⁵⁰ Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu, knjiga I i II, Zagreb 1969, 727; J. Šidak, Sveučilište za vrijeme rata i okupacije (1941–1945), 173–184; N. Lengel-Krizman, Studentski pokret za vrijeme rata i okupacije, 499–507.

⁵¹ J. Brnčić, Zagrebačko sveučilište u revolucionarnoj borbi, *Vjesnik*, 22–24. X 1959.

⁵² Z. Palčok, Borci oslobodilačkog rata, bivši đaci i profesori Klasične gimnazije, Zbornik zagr. klas. gimnazije o 350-god. jubileja, Zagreb 1957, 315–325; IV-ta gimnazija u NOB-i, Roditeljski list 1953–1954, br. 5, 6. i 8; Treća gimnazija u toku rata, Mi mladi sa treće, 29. XI 1961. i B. Markušić, Male »akcije« zagrebačkih srednjoškola, *Omladina*, 14. I. 1953.

⁵³ J. Busija, Viša (visoka) pedagoška škola u Zagrebu između 1941. i 1945. godine, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, 6, Zagreb 1971, 55–73.

⁵⁴ N. Lengel, Zagreb je ustao prvih dana, Omladina Jugoslavije u NOB, Zagreb 1967, 103–271; M. Grubor, U ime mojih palih drugova, *Omladinski borac*, 9. X 1949; Ista, Moja drugarica Sonja, *Vjesnik*, 1. V 1951.

⁵⁵ T. Zalac, Školstvo za vrijeme NOB u oblasti Zagreb: Okrug Zagreb, Moslavina, Bjelovar, Varaždin i Međimurje, ŠN, 11 i 12, 1961; isto u zborniku: Škola i odgoj u narodnoj revoluciji, 1965; J. Vegi, Pokušaj mađarizacije Međimurja putem škole za vrijeme okupacije, ŠN, 5, 1955; M. Todorić, Uz 18-godišnjicu mučnog puta preko zamrznute Drave, ŠN, 6, 1963; F. Jemrić, Evakuacija djece u Vojvodinu, ŠN, 42, 1955.

⁵⁶ M. Ogrizović, Obrazovanje i odgoj mlade generacije i odraslih u Slavoniji za vrijeme NOB-e, *Radovi*, 1, Inst. za hrv. povijest, 1971, 287–327; Ista, Prosvjetni i kulturni rad u Slavoniji, Zbornik, Škola i odgoj u narodnoj revoluciji; A. Milanković, Napredne i borbene tradicije Brodske gimnazije, ŠN, 3, 4, 5, 16, 23, 1959. D. Pavlica, Konzervacija partizanske škole u Kamenskom Vučjaku, ŠN, 1964; v. bilj. 35.

U središnjem dijelu Hrvatske, gdje je prosvjetni život u okruzima bio pod neposrednim utjecajem Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a i drugih centralnih društveno-političkih organa i organizacija, bilo je i temeljitije teoretske obrade i uopćavanja stečenih iskustava, što se odrazilo u organizaciji i radu škola i u prosvjetnom djelovanju i na drugim područjima. Još 1942. godine počeo je organiziran rad partizanskih škola u Lici,⁵⁷ na Kordunu,⁵⁸ kasnije na Baniji,⁵⁹ u Žumberku i Pokuplju,⁶⁰ te u Gorskom kotaru.⁶¹

Najviše pokušaja i rezultata istraživačkog rada iz doba II svjetskog rata bilo je na području Istre i Hrvatskog primorja, što pokazuje već dosadašnja povijesna literatura i druga publicistika.⁶²

Prosvjetni i kulturni život u NOB-u u oblasti Dalmacije i otoka još očekuje svoje historiografe, jer ono što je do danas učinjeno uglavnom je

⁵⁷ F. Jemrić, Prva škola u općini Bjelopolje, ŠN, 4, 1954; Isti, Konferencija u Kozjanu – Prva konferencija prosvjetnih radnika za okrug Liku 18. VII 1943, ŠN, 7, 1964; Isti, Partizanska gimnazija u Otočcu 1943. godine, ŠN, 17, 1954; Isti, Okružni učiteljski tečaj u Lici od 20. X 1944. do 27. III 1945. ŠN, 17, 1954; Isti, Prvi odgojni zavod na oslobođenom teritoriju, ŠN, 11, 1954; Isti, Proširenje školske mreže u Lici, ŠN, 27, 1954; P. Vučkmirović, Opći značaj partizanskog školstva u Lici 1943. god. ŠN, 22, 1961; V. Zaninović: Uz proslavu partizanske gimnazije u Otočcu, ŠN, 9, 1962; T. Zalac, Prosvjetni rad u Lici, zbornik ŠOUNR, 60; M. Ogrizović, Organizacija školstva i prosvjete na oslobođenom teritoriju Like za NOB, »Spomenica« Prosvjete, Zagreb 1970; v. b. 65; V. Babić, O učit. konf. u Kozjanu.

⁵⁸ T. Zalac, Prosvjetni rad na Kordunu, zbornik ŠOUNR, 60; Isti, Neprijatelj broj 1, ŠN, 1–2, 1955, o angažiranju prosvj. radnika Korduna u proljeće 1943, na suzbijanju tifusa pjevacca. N. Proslava godišnjice I partizanske gimnazije na Kordunu, ŠN, 19, 1965; M. Ogrizović, Prosvjetni rad na kordunsko-karlovračkom području, Zbornik radova »Petrova Goras«, JAZU, Zagreb 1972, 417–454, v. b. 17.

⁵⁹ K. Lukić-Maša, Učiteljski tečaj na Baniji, ŠN, 9, 1955, (O prvom učiteljskom tečaju kolovoza 1943); Isti, Učiteljski tečajevi na Baniji, Zbornik ŠOUNR, 144; T. Zalac; Prosvjetni rad u Baniji; zbornik ŠOUNR, 60; M. Ogrizović, Školstvo i prosvjeta na Baniji za NOB. »Novi ljetopis« br. 1, Prosvjeta, Zagreb 1971, 58–88, v. b. 31, 33, 65, D. Slani, Ljepotica; M. Čučković, Uspomene iz mog školovanja.

⁶⁰ J. Busija, Kulturno prosvjetni rad u Pisarovini, zbornik, ŠOUNR, 136; T. Zalac, Škole Žumberka i Pokuplja, rukopis, i u članku, Razvoj školstva u Hrvatskoj, PR, 4–5, 1951, v. b. 11.

⁶¹ V. Antić, Karakteristični momenti narodnooslobodilačke borbe u Istri, *Historijski zbornik* VII, 1–21; V. Bratulić, Kako je Italija uništila hrvatsko i slovensko školstvo u Istri i Hrvatskom primorju, ŠN, 26, 1953, 26; V. Bujan, Školstvo u Sušaku – Rijeci i okolici za vrijeme okupacije 1941–1945, Rijeka – zbornik, Zagreb 1953, 533–542; U istom zborniku o hrvatskoj gimnaziji na Rijeci piše M. Mezzorana, 523 i L. Dančević o Višoj pomorskoj školi u Rijeci, 547; T. Crnobori, Prve hrvatske škole u Istri za vrijeme NOB, ŠN, 5, 1961, Isti, Briga ZAVNOH-a za hrvatsko školstvo Istre za vrijeme NOB, ŠN, 8, 1961; Isti, Dolazak prosvjetnih radnika iz ostale Hrvatske u Istru za vrijeme NOB, ŠN, 15, 1961; Isti, Preporod hrvatskog školstva Istre u NOB, Zagreb 1963, 200; T. P. (*Tone Peruško*), Grada za povijest NOB-a u Istri, ŠN, 9, 1965; B. Jakovljević, Prosvjetni radnici pali u borbi za obranu hrvatske škole u Istri, ŠN, 17, 1968; M. Demarin, Škola i prosvjeta u doba NOB-a, ŠN, 32, 1973; J. Sokečić, Školstvo na oslobođenim područjima Hrvatskog primorja, Monografija Crikvenica–Novi, 1972; T. Zalac; Prosvjetni rad u Hrvatskom primorju, zbornik ŠOUNR, 60; L. Dorčić, Prvi učiteljski tečajevi u južnoj Istri, isti zbornik, ŠOUNR, 147; još radovi P. Strčića, Krčki zbornik i Jelušića, 200. god. škole u Kastvu; v. b. 23, 26, 30, 36.

⁶² S. Dvoržak, Školstvo u Gorskom kotaru za vrijeme NOB, ŠN, 21, 1955; Isto u zborniku ŠOUNR, 58; I. B. Sjećanje na školovanje u toku NOB, ŠN, 22, 1961.

fragmentarno ili je uopćeni pregled iz kojega se ne vidi onoliko koliko iz historiografije što se odnosi na ranija razdoblja ovog dijela Hrvatske.⁶³ Zahvaljujući prikazima pojedinih sudionika u školama zbjega u El Shattu, iako su publicističkog karaktera, dobili smo o tome ipak jasniju predodžbu.⁶⁴

Neki radovi koji osvjetljavaju opće probleme ili se odnose na pojedine škole i institucije, veće skupove i konferencije prosvjetnih radnika, tečajeve, seminare i sl. mogu također korisno poslužiti u povijesnim istraživanjima.⁶⁵ To isto vrijedi i za napise u ratnim izdanjima *Vjesnika*, *Naprijeda* i nekih drugih lokalnih listova.⁶⁶

⁶³ *M. Zaninović*, Školstvo i kulturno prosvjetni rad na području zadarskog okruga za vrijeme NOB-a, Glas Zadra, 1957, 289; Isti, Školski i kulturno prosvjetni rad na zadarskom području za vrijeme NOB, Zbornik – Zadar, 1964; Isti, Omladina učiteljske škole odgajala se za borbu, Šk. vjesnik, 7–8, Split, 1964; *I. Perić*, Prvi nastavni program za niže prosvjetne tečajeve i jednorazredne škole na oslob. teritoriju Dalmacije, PR, 78, 1959; Isti, Školstvo u Dalmaciji, zbornik ŠOUNR, 75; *Miroslav Kravar*, Gimnazija pod »Novim pokretom« 1941–1943, Škol. vjesnik, 7–8, Split; *N. Salamunić*, Viša pedagoška škola u Splitu, ŠN, 12, 1955; učiteljska škola u Splitu – 10 god. osnutka, ŠN, 16, 1955; *E. Čič*, U čijoj zemlji živimo (iz Dalmacije 1942/43. godine), ŠN, 26, 1961, 26; *M. Ogrizović*, Prosvjetni i kulturni rad na oslobođenom području Dalmacije od god. 1941 do kraja 1943, str. 40, u štampi za Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije – Split; Isti, Obrazovanje i odgoj mlade generacije i naroda u Dalmaciji (1941–1945), rukopis, str. 130; 25-godišnjica Hvarske partizanske gimnazije, ŠN, 10, 1967; Almanah gimnazije u Kninu, 1935–1965, Knin 1965, 235.

⁶⁴ *Z. Palčok*, Prosvjetni rad u zbjegu u Egiptu, ŠN, 1–2, 1955, *J. Atijas*, Partizanska gimnazija u Egiptu, ŠN, 22, 1955, *V. Š.* Prosvjetni rad u El Shattu – iz zapisa jednog prosvjetnog radnika, Školski vjesnik, 1955, 5; *F. Jemrić*, Zanatska škola u El Shattu, ŠN, 42, 1955; *N. Gollner*, Neki podaci o Zanatskoj školi u El Shattu, 55/28; *Ivekić*, Glas iz sinajske pustinje; *A. Palavrišić*, Prosvjetni rad u jugoslavenskom zbjegu u Egiptu, Split 1969, 125; v. b. 27, 28 i 29.

⁶⁵ *V. Babić*, Prve upute Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a (uz 20-godišnjicu osnivanja ZAVNOH-a) ŠN, 15, 1965; Isti, Sa ratnih stranica Vjesnika: Školstvo u narodno-oslobodilačkoj borbi, *Vjesnik*, 5. VI 1943; Prva učiteljska konferencija za Liku, *Vjesnik*, 31. VII 1943, br. 14 objavljeno u Šk. novinama 1963, 17, 18 i u zborniku ŠOUNR, 21; *J. Busija*, Tako je to bilo, ŠN, 1–2, 1955; *M. Čučković*, Đak-učitelj, ŠN, 1–2, 1955; Isti, Uspomene iz mog školovanja u partizanskoj gimnaziji, ŠN, 1–2, 1955; Isti, Neodoljiva želja za saznanjem, ŠN, 30, 1958; *F. Jemrić*, Putovanja prosvjetnih radnika, ŠN, 6, 1956; Isti, Zvuk brži od aviona, ŠN, 4, 1954; *M. Jubas*, Napredne i slobodarske koncepcije o školstvu, ŠN, 38, 1957; *Z. Krnić*, O školama njemačke nacionalne manjine u Hrvatskoj u vrijeme II svjetskogs rata i okupacije; *I. Leko*, Oktobarska revolucija i obrazovanje, PR, 78, 1967; Isti, Velike revolucije i obrazovanje, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1968, 454; *B. Pleše*, Dokumenti iz prosvjete u NOB, na području Hrvatske, 1962, 83, Arhiv Hrvatskog školskog muzeja; *K. Simić*, Školstvo u NOB, ŠN, 20, 1972, o zbirkama u HŠ muzeju; *B. Sućević*, Prosvjetno savjetovanje u Glini 1944. godine, PR, 9–10, 1955; Isto u zborniku ŠOUNR, 42; *M. Zaninović*, Prvi tečaj za prosvjetne radnike u Bos. Krajini, Šk. n. 1953, 36; *D. Slani*, Ljepotica, ŠN, 10, 1961; *T. Žalac*: 20-godišnjica ustanka i revolucije naroda Jugoslavije, PR, 7–8, 161, 8; (referat na proslavi revolucije prosvjetnim radnicima Zagreba 22. V 1961); Isti, Opće-obrazovne škole i zadaci učitelja (Prigodom godišnjice II zasjedanja ZAVNOH-a), ŠN, 1–2, 1955; Isti, Prosvjetni zadaci pred 10 godina, ŠN, 16, 1955.

⁶⁶ *Vjesnik*, 21. IX 1944; Školstvo u narodnooslobodilačkoj borbi, ŠN, 22, 1973; *Naprijed*, 1. XII 1943, Naša realna gimnazija, *V. Z. (Vice Zaninović)*; narodni učitelji i profesori uz svoj narod (podaci o broju škola i skupštini u Voćinu, 7. XI 1943), ŠN, 2 i 3, 1964; *Naprijed*, 1. V 1944. (o kursu pri ZAVNOH-u), ŠN, 4, 1964; *Vjesnik*, 7. III 1944, Otvaraju se srednje škole P. L. (*Petar Lasta*), ŠN, 4, 1964; *Naprijed*, 4. IX 1944, Dosadašnji uspjesi i današnji najvažniji zadaci naše narodne prosvjete, ŠN, 5, 1964; *Vjesnik*, 29. X 1944, Put općem obrazovanju naroda; *Vjesnik*, 3. XII 1944, Završen

Od 1964. godine izlazi u Zagrebu Zbornik za historiju školstva i prosvjete, koji je posebno namijenjen ovoj oblasti, a izdaju ga Hrvatski školski muzej u Zagrebu i muzeji u Beogradu i Ljubljani. Među ostalim u njemu je i nekoliko radova koji se odnose na školstvo u II svjetskom ratu i prikazi izložaba i edicija tog karaktera.⁶⁷

Pri obradi školstva mogu vrlo dobro poslužiti godišnji izvještaji nekih osnovnih, srednjih općobrazovnih i stručnih, viših i visokih škola, koji se ne ograničuju samo na suhoparnu statističku građu izvještaja nego sadrže i literarne i povijesne prikaze prošlosti škole, učenika, nastavnika i sredine. Interesantni su prikazi revolucionarne prošlosti brodske i osječke gimnazije, a kolektiv sušačke gimnazije »Mirko Lenac« u Rijeci daje redovno u svakom godišnjem izvještaju bogat literarni i povijesni dio, što djeluje odgojno na sadašnje naraštaje učenika te škole, a ujedno je vrijedan prilog našoj historiografiji.

Pri obradi školstva i prosvjete iz doba II svjetskog rata treba imati na umu kontinuiranost njihova razvitka iz predrevolucionarnog i ratno-revolucionarnog razdoblja, sve društvene faktore i subjektivne snage koje su pospješivale ili kočile taj razvitak. Kako je npr. udruživanje i organiziranje naprednih snaga u redovima učitelja i profesora uoči rata i njihovo povezivanje s naprednim snagama u zemlji omogućilo lakše snalaženje grupa i pojedinaca u ratnom vihoru i njihovo angažiranje u oslobodilačkom ratu i revoluciji — o tome ima dosad nekoliko prikaza.⁶⁸

tečaj za učiteljice domaćinskih škola, ŠN, 5, 1964; *Naprijed*, 31. X 1954, Za što bržu likvidaciju nepismenosti u Hrvatskoj; *Naprijed*, 19. XII 1944, Osniva se Učiteljsko udruženje Hrvatske, ŠN, 6, 1964; *Vjesnik*, 21. IV 1945, Veliki napredak naše prosvjete (U oslobođenoj Hrvatskoj rade 1343 osnovne škole s 87.515 učenika), ŠN, 7, 1964.

⁶⁷ T. Žalac, 1943. godina — značajna za razvitak školstva i prosvjete na oslobođenom području Hrvatske, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, 1, Zagreb, 1964, 7–26; M. Ogrizović, Školstvo i prosvjeta u zbjegovima za vrijeme NOB sa teritorija Hrvatske, Zbornik 2, 1965, 37–50; B. Pleše, Prilog bibliografiji radova iz povijesti školstva i prosvjete od 1945. do 1960. godine, Zbornik 2, 1965, 291–309; B. Pleše, Škola i odgoj u narodnoj revoluciji, uređ. Ogrizović-Žalac, osvrt na knjigu, Zbornik 2, 1965; J. Busija, Viša (visoka) pedagoška škola u Zagrebu između 1941. i 1945. godine, Zbornik 6, 1971, 55–73; M. Ogrizović, Organizacija pionira na oslobođenom području Like za narodnooslobodilačke borbe, Zbornik 6, 1971, 75–80; A. Lj. Lisac, Škole u Hrvatskom zagorju i Prigorju prema narodnooslobodilačkom ratu, Zbornik 7, 1973, 189–219.

⁶⁸ D. Pazman, Neki napredni pokreti prosvjetnih radnika između dva rata, PR, 7–8, 196; Isti, Napredni učiteljski pokret u Hrvatskoj između dva rata, PR, 9–10, 1967; D. Franković, Uloga i rad Učiteljske zadruge »Ivan Filipović«, ŠN, 21, 1967; S. Novak, Lijevi učiteljski pokret, Hrvatska lijeva inteligencija 1941–1945, Mladen Iveković, Zagreb 1970, knj. I, 263–288; T. Žalac, Nasilno raspuštanje 18. godišnje skupštine JUU u Zagrebu (održana u Radničkom domu u kolovozu 1938, a raspuštena zbog »antidržavnih i komunističkih« manifestacija, nakon čega je u povorci prošlo Zagrebom demonstrativno više od 3000 učitelja Jugoslavije), ŠN, 4–5, 1951, i 8, 1959; Isti, Lik prosvjetnog radnika u NOB-u, PR, 5–6, 1965; Isti, Poginuli zadrugari, ŠN, 21, 1967; Nastavnik u narodnooslobodilačkoj borbi (pregled škola i nastavnika u NOB-u cijele Jugoslavije), Pedagogija, 1, časopis Saveza ped. društva Jugoslavije, Beograd 1972, 91–106; Isti, Imenovanje ulica u Zagrebu imenima pedagoških i prosvjetnih radnika (14 biografija), PR, 7–8, 1973; Isti, Dvije generacije žena, Šk. N. 1971. za 8 mart; D. Slani, Nikad nisu bili sentimentalni — sjećanje na Štefaniju Ravnić, prvog pročelnika Pros. odjela Oblasnog NOO-a za Istru, ŠN, 1, 1961, 1; A. Nazor, Žene Jugoslavije časno su se borile za svoja prava i slobodu naroda, ŠN, 5, 1966, 526.

Bez uvida u širu historiografiju i poznavanja društvenog i političkog života u predrevolucionarno i revolucionarno doba ne bi se također moglo potpuno i historijski pravilno shvatiti ono što se događalo i stvaralo u školstvu i prosvjeti, odnosno u čitavoj sferi odgoja i obrazovanja. U tome se već možemo osloniti na radove sudionika Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, koji su objavljivani kao posebne edicije ili u časopisu *Putovi revolucije*, a kasnije u *Časopisu za suvremenu povijest*.⁶⁹

Ponovo naglašavam vrijednost obrade i objavljivanja povijesne građe o ZAVNOH-u; osim dokumenata dosad su izišle dvije knjige koje obuhvaćaju razdoblje do svibnja 1944. Sada dolazi period sve šireg i bogatijeg rada ZAVNOH-, razgranatog u svim oblastima života i u izgradnji Federalne Države Hrvatske u okviru Jugoslavije.

To će ujedno olakšati rad i na izradi cjelovite povijesti oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u našoj zemlji.

⁶⁹ I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske, 1937–1941*, Zagreb, 1972, 526; Isti, *Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, velika tema i zadaća hrvatske historiografije, ČSP II–III 1971, 9–14; Isti, *Naša historiografija o narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj od 1942–1945*, ČSP II–III 1971, 149–180; V. Rajčević, *Studentski pokret na zagrebačkom sveučilištu između dva rata*, Zagreb 1958, 309; Isti, *Studentska proslava oktobra 1940*, St. list 24, 1957; M. Rastić, *Pregled sistema narodne vlasti u Hrvatskoj 1941–1943*, *Putovi revolucije*, 1–2, 1963; M. Sentić, *Bibliografija literature o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj 1941–1945*, ČSP, 1–2/1969, 1/1970; 2/1970; 1/1971; 1/1973.